

Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából

Nagy Péter uralkodása mint vízvázasztó

E tanulmány¹ bevezetőjeként szükségesnek tartom, hogy egy rövid, de metodológiai szempontból fontos áttekintést adjak Moszkóviának a korabeli keresztény Európában elfoglalt helyéről, a hatalmi ideológia, valamint a képi ábrázolás sajátosságainak tekintetében. E két, egymással szorosan összefüggő jelenség bemutatása nélkül ugyanis nem érthető meg a nyugati keresztény kultúrkör és a kortárs orosz viszonyok közti lényegi – és a címben megjelölt téma kifejtéséhez okvetlenül szükséges – kulturális különbségek. Az a megállapítás, hogy a Moszkvai Oroszország az ortodox kultúrkör része volt, és ezáltal liturgikus és kulturális nyelven különbözött a nyugati kereszténységtől (azaz a latin kultúrkörétől), első látásra nemcsak evidenciának, hanem éppen ezért feleslegesnek is tűnhet. Mindazonáltal e ténynek lényegi jelentősége van, mind az ideológia, mind a képi ábrázolás szempontjából. A következőkben bemutatandó három példa a 17. század elejéről Anglia történetéből jól rávilágít a különbségek mibenlétére. A példák „minta-vételének” kronológiáját az indokolja, hogy éppen ez idő tájt jelent meg nagyon markánsan Oroszország női megszemélyesítése a történeti vonatkozású irodalmi művekben, továbbá hamarosan vizuálisan is, az első Romanov cár, Mihail Romanov (1613–1645) házasságkötési ceremóniája során.

* A szerző az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Korajkori Történeti Tanszék egyetemi tanára (7624 Pécs, Rókus u. 2., sashalmi.endre@pte.hu).

¹ A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szenteli.

A nőalak formájában történő allegorikus megszemélyesítés a nyugati keresztény kultúrkörben és Oroszországban

A nyugati kereszténységben a középkor és a kora újkor folyamán a *királyság/patria* és később a(z) *natio/állam*² allegorikus vizuális ábrázolása, melynek leggyakoribb formája a nőalakban történő megszemélyesítés volt, jelentős mértékben a következő okoknak volt betudható. Egyrészt annak az eszmének, amely szerint a királyság (*regnum*) olyan, mint a király felesége (*sponsa regis*), másrészt pedig annak az úgynevezett organikus államszemléletnek, amely úgy tekintett a királyságra, vagy szélesebb értelemben véve a politikai közösségre (*Respublica*), később pedig (a modern államfogalom kialakulásával) magára az államra (*state, état*), hogy az egy politikai test (*corpus politicum*), amely az emberi test analógiájára működik.

Mindkét felfogás világosan megjelenik I. Jakab angol király (1603–1625) 1603-as parlamenti beszédében, annak kapcsán, hogy 1603-tól már nemcsak Skócia (itt VI. Jakab néven uralkodott 1567-től), hanem Anglia királya is lett: „*Én vagyok a Féj és az egész teljes Sziget az én törvényes Feleségem; Én vagyok a Fej, és ez [értsd: a sziget] az én Testem.*”³ Erre az időre mindkét elképzelés közhelyszámba ment a nyugati kereszténységben, és nemcsak az írott forrásokban jelentek meg, hanem képi ábrázolásokban is.⁴ Ami számunkra jelenleg fontosabb, az a *királyság nőalakban való megszemélyesítése*, amit két további kortárs példával illusztrálók.

1607-ben Francis Bacon – aki 1603-tól aktívan politizált, később pedig jelentős politikai pozíciókat öltött be I. Jakab idején, sőt 1618-ban lordkancellár lett – így nyilatkozott a király és a királyság közti viszonyról: „*Reges enim regnis suis, ut Iupiter Iunoni veluti matrimonio iuncti recte censentur.*” („Mert jogosan vélekednek úgy, hogy a királyok a királyságaikkal, ahogy Jupiter is Junóval, mintegy a házasság kötelékével vannak összekapcsolva.”)⁵

Harmadik példánk az ikonográfia területéről való: 1612-ben Michael Drayton, *Poly-Olbion* című, dicsőítő verses művének címlapja nőalakban, szűz királynőként⁶

2 Szándékosan nem a nemzet, hanem a *natio* szót használom, mivel ezzel szeretném jelezni, hogy már a kora újkorban is létezett valamiféle nemzetfogalom és nemzettudat, melyek azonban, természetesen, nem voltak azonosak a 19. századi, a francia forradalom kapcsán megjelenő modern nemzetfogalommal és nemzettudattal.

3 *Political Works*, 1918. 272.

4 Sashalmi, 2015a. 19–26., 93–95.

5 Brouwer, 2003. 57.

6 Thomas Maissen a nőalakot szűz királynőként azonosítja: Maissen, 2013. 126. Valóban, a jelzett ábrázolás nem csupán királynőként, hanem „szűz királynőként” is felfogható (a gyöngyör, a kibontott haj, a félig fedetlen kebel a szüzesség attribútumai). Ez az interpretáció, ahogy Maissen írja, I. Erzsébet egyes portréi esetében is releváns. Maissen, 2013. 125–126. (Hasonlóképpen, a kora újkori uralkodói lovas portrék esetében is lehetséges egyszerre többféle értelmezés. Erre lásd: Sashalmi, 2013. 70–71.) Amit azonban jelen esetben fontosabbnak gondolok, az az uralkodás szimbolikája, mégpedig a szuverenitás külső és belső aspektusának ikonográfiai elemei: az angyalok által való koronázás, illetve a jogar! A sziget feletti szuverenitás külső aspektusát, az angyalok általi koronázáson kívül, a császári ikonográfia 16. századi újjáélesztése nyomán elterjedt diadalív is mutatja, amelyben az ülő nőalakot ábrázolják, míg a trón és a jogar a szuverenitás belső tartalmát jelenítik meg.

1. kép. A Poly-Olbion címlapja

ábrázolta Britanniát (1. kép).⁷ A térképeket is tartalmazó mű 30 versben dicsőíti az ülő nőalak formájában megszemélyesített Britanniát⁸ – jobb kezében jogar, baljában bőségszaru látható, feje fölé pedig két angyal tart babérkoszorút –, annak folyóin keresztül, melybe beleszótta a történelmet is. A *Poly-Olbion* cím egy tipikus reneszánsz szójáték. A *polyolbos* jelentése ugyanis „áldásban gazdag”, az *Olbion* pedig nyilvánvalóan *Albionra* utalt, s így a *Poly-O[Al]bion* értelme: „sokszínű Albion” – a gazdagságot pedig a bőségszaru teszi egyértelművé. Nem önmagában *Britannia* női alakban való ábrázolása teszi különlegessé Drayton címlapját, hanem az, hogy a nőalaknak Nagy-Britannia földrajzi határai adják a körvonalait: azaz a királynőként ábrázolt alakot Nagy-Britannia földrajzi kontúrjaiba helyezték bele. Más aspektusból nézve a címlapot, úgy fogalmazhatunk, hogy az adott állam földrajzi kontúrjai segítségével, női alakban vizualizálták a szuverén politikai testet, ahol a szuverenitás territoriális aspektusa is markánsan megjelenik.⁹

⁷ A kép forrása: <https://en.wikipedia.org/wiki/Poly-Olbion#/media/File:Michael-Drayton-Poly-Olbion.jpg> (a letöltés ideje: 2017. február 1.).

⁸ Ezt egyértelművé teszi a *Great Brittain* felirat a nőalak lábánál.

⁹ Sashalmi, 2015a. 93.

Ami azonban számunkra most a címlap szempontjából fontos, az nem abban áll, hogy „az állam olyan absztrakcióvá kezdett válni”, amely egyre inkább egy jellegzetes földrajzi alakban öltött testet.¹⁰ Drayton művének és címlapjának közvetlen alapjául ugyanis az a népszerű történeti munka és címlap szolgált, amelyet William Camden 1586-ban jelentetett meg latinul *Britannia* néven, majd angolul 1610-ben. Camden könyvének címlapján pedig a *Britannia* felirat alatt Nagy-Britannia térképe, míg felette Britannia ókori, allegorikus ábrázolása, nevezetesen egy pajzstól és lándzsától tartó ülő női alak látható. Amit tehát a jelen téma szempontjából ki kell emelni, az az antik hatás, és ez lesz a közös pont Bacon előbbi idézetével: a Camden címlapján található Britannia-ábrázolás ugyanis egy római pénzérme ikonográfiáját elevenítette fel.

Drayton címlapja szempontjából így legalább annyira fontos volt az antik minta, a terület nőalakban való megszemélyesítése, mint a konkrét „politikai táj”, tehát az állam valós földrajzi kontúrjainak kérdése. Azt mondhatjuk, hogy Drayton címlapján a Camden-féle címlap térképének és antik nőalakjának egybeolvasztott, de adaptált változatával állunk szemben, amit Anglia és Skócia egyesülése inspirált: az 1603-as, a „koronák uniója” néven ismert egyesítésnek ugyanis gazdag dicsőítő irodalma alakult ki, melynek egyik bizonyítéka éppen magának Draytonnak a műve. Összefoglalva: Drayton címlapja egyaránt tekinthető a *szuverén állam* és a *natio* vizuális, női alakban való megszemélyesítésének.

Az említett három példa kapcsán azt kell megjegyeznünk, hogy míg Jakob példázata, amint látni fogjuk, bibliai eredetű és a nyugati kereszténység politikai teológiájára világít rá, addig Bacon és Drayton esetében az antikvitás örökségének kora újkori jelentősége mutatkozik meg. Bacon formulája ugyanis – a keresztény politikai teológia mellett – az antik mitológia beágyazottságának bizonyítéka, (Camden/)Drayton címlapja pedig a vizuális ábrázolás klasszikus aspektusát példázza: nevezetesen, hogy az ókori Rómában a provinciák, országok esetében a női alakban való megszemélyesítést alkalmazták, ami nemcsak szobrok formájában, hanem pénzérméken is kifejezést nyert. Mindkét jelenség része volt a reneszánsz szellemi és kulturális életének: sőt nemcsak külön-külön jelentkeztek, hanem gyakran egymással összekapcsolódva is. Nevezetesen, oly módon, hogy a *királyságok/natiók/államok* női alakban való megszemélyesítése – amellet, hogy antik mintákat elevenített fel (mint például Britannia esetében) – sok esetben *Minerva* alakját,¹¹ vagy éppen *Dea Roma*¹² alakját vette alapul. Valóban, a 15–17. század reneszánsz humanizmusa, ahogy arra Caspar Hirschi rámutatott, nagy szerepet játszott a kiala-

10 Olwig, 2002. 89.

11 Maissen, 2013. 149.

12 A *Dea Roma* ikonográfiája többféle tradíció összeolvadásából keletkezett, melyek közül az Amazon-típus volt hangsúlyos, de alapvető elemeiben Pallasz Athéné ikonográfiájára támaszkodott (sisak, lándzsa, pajzs), ami egyben megmagyarázza, hogy *Dea Roma* alakját gyakran nem lehet elválasztani Athéné római megfelelőjétől, Minervától. Az ülő helyzetben, profilból való ábrázolás és a római viselet ugyanakkor a *Dea Roma* típus fontos karakterjegyei.

kuló „nemzetek” női alakban való megszemélyesítésében, ami „legfőképpen antik modellekre támaszkodott”.¹³

Végül, de korántsem utolsósorban, elengedhetetlen utalni arra, hogy az országok, sőt kontinensek női alakban történő allegorikus megszemélyesítése új lökést kapott a kora újkori Európa ikonográfiai kézikönyve, Cesare Ripa *Iconologiája* (1593) által, amelyben Itália és tartományainak leírásával egyfajta követendő modellt adott.¹⁴ Ripánál ugyanis kifejezetten a szó *nyelvtani neme* volt az allegorikus megszemélyesítés alapja az erények és bűnök (például szeretet, eretnokség stb.) leírásánál, amelyek bemutatása a tematikát tekintve domináns a műben. Attól függően, hogy az olaszban az adott fogalmat jelölő szó hím- vagy nőnemű volt-e, férfi, illetve női alakban személyesítette meg az ábécésorrendbe rendezett tételeket. Részletesen leírta, hogy az adott allegorikus ábrázolás esetében milyen termetű, ábrázatú, kéztartású stb. legyen a nő- vagy férfialak, megadta a ruházat jellegét (díszes vagy egyszerű), annak színeit, a szükséges attribútumokat (tárgyakat, állatokat, növényeket), a kompozíciót, majd egyenként megmagyarázta ezek jelentését az adott kontextusban, sok esetben antik forrásokra is hivatkozva. Ripa azonban az erények és bűnök mellett, amint említettem, Itáliát és tartományait, továbbá az akkor ismert négy kontinenst is e minta szerint jelenítette meg (az 1603-as kiadásban már képekkel), valamint néhány politikai fogalmat is közölt.

E politikai fogalmak közül a téma szempontjából kettő különlegesen fontos, mégpedig Minerva alakja miatt. Az egyik a *ragion di stato* (államracionalitás/államérdek) fogalma.¹⁵ Véleményem szerint maga az a tény, hogy Ripa női alakban személyesítette meg ezt a par excellence politikai fogalmat, önmagában is mintát adott a későbbiekre nézve az állam női alakban történő vizuális ábrázolásához. Ráadásul igen valószínű, hogy Ripa a *ragion di stato* allegóriájának megformálásához (mellvértbe öltözött, álló nőalak, fején sisakkal, kezében bottal) Minerva alakját használta mintának.

Ripa másik releváns politikai fogalma a *Governo della Republica*. Ezt azonban sokkal inkább a *Respublica kormányzása* és nem a *Köztársaság kormányzása* kifejezéssel kellene magyarrá fordítanunk, minthogy a *Respublica* és ennek akkori olasz megfelelője nem államformát jelölt, hanem általában véve a politikai közösséget, tekintet nélkül a kormányzat formájára. Akárhogy áll is a dolog a pontos jelentés kérdésében, maga a kapcsolat a politikai közösség kormányzása és Minerva alakja közt teljesen direkt, ugyanis így írja le Ripa a *Governo della Republicát*: „Minervához hasonló nő, aki jobb kezében olajágot tart, bal karján pajzsot, bal kezében kardot hordoz, s fején tarajos sisakot visel. Minervához hasonló tartása azt mutatja, hogy a bölcsesség a jó kormányzás kezdete...”¹⁶

Visszatérve Bacon kijelentésére: a királyt a királyságához fűző házassági viszony kapcsán Bacon megfogalmazásának második része – ellentétben kijelentésének első felével és Jakab példázatával – teljesen elképzelhetetlen lett volna a kora-

13 Hirschi, 2011. 32.

14 A bőségszaru mind Itália, mind Európa esetében alapvető ikonográfiai elem nála.

15 A *ragion di stato* értelmének változására lásd: Sashalmi, 2015a. 95–105.

16 Ripa, 1997. 244.

beli Oroszországban. Ott ugyanis az antik istenekkel való összehasonlítás, ami a nyugati kereszténységben a reneszánsz hatására bevett dologgá vált, nemcsak hiányzott, de teljességgel kultúraidegen volt. A 17. század utolsó harmada, de védhető álláspont szerint körülbelül 1700 előtt, azaz az „ikonográfia péteri forradalmát”¹⁷ megelőzően, a klasszikus mitológiát, minthogy pogánynak tartották, tiltotta az ortodox egyház.¹⁸

A vizuális ábrázolás széles értelemben vett kulturális kontextusa vonatkozásában pedig szükséges azt is megjegyezni, hogy az orosz ortodox egyház ugyancsak tiltotta a szobrokat, nemcsak a templomokban (ami generálisan jellemző az ortodox egyházakra), hanem általános jelleggel is. Ezek a tiltások önmagukban is magyarázatul szolgálhatnak arra nézve, hogy miért nem léteztek olyan vizuális, női alakban való allegorikus megszemélyesítései Oroszországnak, amelyek nem keresztény forrásból táplálkoztak.

Végül, de nem utolsósorban, a téma szempontjából lényeges, hogy az ortodox egyház teológiájának és vizualitásának lényegét adó ikonoknak mind a témáját, mind a képi világát alapvetően az határozta meg, hogy létezett-e az adott ikon alapjául szolgáló bibliai hely vagy liturgikus aktus. *Miért bírnak alapvető fontossággal ezek a kérdések a jelen téma szempontjából?* Úgy gondolom, hogy Oroszország esetében 1700 előtt célszerű úgynevezett „ikonikus típusú vizualitásról” beszélni (abban az iménti értelemben, hogy a kép alapja valamely egyházi szöveg), ami viszont ellentétben áll azzal, amit én „allegorikus típusú vizualitásnak” nevezek. Leonyid Uszpenszkij, az ikonértelmezés egyik legnagyobb orosz szaktekintélye szerint: „bár esetenként megengedhetők allegóriák az ikonokon, mindazonáltal úgy tekinteni az ikont, hogy az egy eszme, erény stb. megszemélyesítése (...), minden ténybeli alapot nélkülöz”.¹⁹ Az előbbieken leírt jelenségek összességét értem tehát összefoglalóan a vizuális ábrázolás széles értelemben vett kulturális kontextusa alatt.

A nyugati keresztény kultúrkörben viszont az antikvitástól kezdve a közép-korban egyaránt megfigyelhető, hogy a „megszemélyesítések szinte kivétel nélkül a női nemet használták modellként”. „A középkori allegória és annak megszemélyesített absztrakciói a nyugati gondolkodás néhány központi elemét – mint az irodalomtörténet, az oktatás, a hermeneutika és a teológia – kötik össze a nőiesség és a női karakterek megjelenítésével a középkori irodalomban és kultúrában.”²⁰ A megszemélyesítések „biológiai nemhez való kötésének” egyik legközvetlenebb oka maga a nyelv, azaz a „nyelvi nem” volt: nevezetesen, hogy mivel „a latinban az elvont fogalmak általában nőneműek, így azok megszemélyesítései is női alakot öltenek”.²¹

17 Cracraft, 1998.

18 Ez csak az udvari kultúra legszűkebb, nyugatosodott körében létezett az 1660-as évektől, olyan személyek esetében, mint a cári gyerekek nevelője, Szimeon Polockij.

19 Lossky–Ouspensky, 1999. 37.1. l.j.

20 Denny-Brown, 2006. 647. (Kiemelés tőlem: S. E.)

21 Uo. 649.

Mindazonáltal a nőalakban való megszemélyesítés népszerűségét nem lehet pusztán a nyelvi nem hatásával magyarázni. A jelenség okának további háttere két késő antik-kora középkori szerző, Prudentius és Martianus Capella munkásságának hatásában keresendő, akik döntő hatást gyakoroltak a középkori kultúrára és oktatásra azzal, hogy az erények és bűnök, illetve a „hét szabad művészet” allegorikus irodalmi ábrázolásában a női megszemélyesítés módszerét alkalmazták. Ezáltal a női test nemcsak az irodalomban, hanem az oktatásban és a művészetekben is a „megformálás alakjának” modellje lett (az allegóriához ugyanis jól illik a női alak, „minthogy jól felékesíthető”),²² amire még a két kulcsszó, a *figura* és az *allegoria* nyelvtani neve is ráerősített.

Az itt elmondott kulturális, hermeneutikai tényezők hatására meggyökerező női megszemélyesítés aztán már mintegy irányadóvá, iránytűvé vált: egy olyan beállítódást alakított ki, hogy az allegorikus megszemélyesítést döntően a női alakkal társították,²³ s ez alapvetően nem változott meg a reneszánsz folyamán sem. Bacon idézett kijelentésével is jól alátámaszthatjuk az imént elmondottakat. A középkori – és sokáig a kora újkori – politikai irodalomban a politikai közösségre/államra használt legáltalánosabb terminus a *Respublica* volt (amint említettem, függetlenül az államformától, azaz hogy köztársaságról vagy monarchiáról volt-e szó). Ez nyelvtani nemét tekintve is alkalmas volt a politikai közösség nőalakban való megszemélyesítésére, de amint láttuk, a döntő szerepet a megszemélyesítésben nem a nyelvtani nem játszotta. Ezt Bacon példája is igazolja, tekintve hogy ő a semleges *regnumot* használta a *Respublica* helyett.

A politikai teológia fogalma és szerepe a politikai közösség allegorikus értelmezésében és vizuális megjelenítésében

Vizsgáljuk meg ezután Jakab király kijelentésének eredetét! Ez a problematika a *politikai teológia* kérdéséhez visz bennünket – amit úgy határozhatunk meg, hogy teológiai fogalmak kölcsönzése/kisajátítása világi, politikai célra, valamint új, főként jogi tartalommal való megtöltése –, ennek folytán pedig a középkori és kora újkori nyugati keresztény kultúrkör, valamint a kortárs Moszkóvia hatalomfelfogása közti különbségek elemzéséhez. Az az eszme, hogy a király házasságban él a királyságával, annak a bibliai képnek az átvétele volt, amely szerint Krisztus (*Christus*) a férj, az egyház (*Ecclesia*) pedig a feleség – a bibliai képpel ráadásul még a két szó latin nyelvtani neve is teljes összhangban van. Ugyanakkor I. Jakab kijelentésének második része, azaz a királyságnak az emberi testhez való hasonlítása, ahol a király a fej, szintén bibliai eredetű: nevezetesen abban az íghelyben keresendő, amely szerint az egyház Krisztus teste, a feje pedig Krisztus.

²² Gessert, 2015. 125.

²³ Denny-Brown, 2006. 649.

Jakab példázatának azonban csak közvetett forrása volt a Biblia: közvetlen eredetét ugyanis az érett és a késő középkor bizonyos jogi-filozófiai fejtegetéseiben kell keresnünk! „Az az eszme, hogy Krisztus a test-egyház feje, vagy, hogy az egyház férje, modellként szolgált a püspök és a gyülekezete közti, a pápa és az egyház közti, végül pedig egy sor ideológiai és rituális átvétel révén a király és a királyság közti viszony értelmezéséhez.”²⁴ Ezen „ideológiai átvételek”, amelyeket Ernst Kantorowicz írt le legszemléletesebben és legrészletesebben klasszikussá vált monográfiájában, azt eredményezték, hogy kialakult a királyságnak mint elkülönült, saját jogokkal rendelkező entitásnak az eszméje, azonban ez a folyamat nem ment végbe Oroszországban.

A *cár és a cárság közti házasság* eszméje, amely valószínűleg a 16. század közepén jelent meg Oroszországban, igen erős volt a 16–17. század folyamán, és végső soron ugyanaz a bibliai inspiráció állt a háttérben, mint a nyugati keresztény kultúrkörben. Mindazonáltal a cárságnak mint a cártól független entitásnak a fogalma nem létezett a 17. század elejéig, sőt még az sem, hogy a cárság a cártól elkülönült létezással bírhat. Ennek oka pedig az volt, hogy a moszkvai hatalomfelfogás nem vált „Krisztus-központúból” (*Christ-centered*) „jogközpontúvá” (*law-centered*), illetve „politikai közösség központúvá” (*polity-centered*),²⁵ mint ahogy ez a nyugati kultúrkörben a 12–14. században végbement, és aminek ott két, egymással összefüggő oldala volt. Az egyik abban rejlett, hogy a gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi, politikai szféra:²⁶ azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében létrejött egy olyan szekuláris szféra, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”,²⁷ és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. Ez azonban nem történt meg sem a Kijevi Rusz idején, sem később, a Moszkvai Fejedelemségben, illetve az abból kinövő cári Oroszországban.

Az a lehatárolás azonban, amely Nyugaton a politikát egy külön szféraként kezdte kezelni, csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában. Egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: nevezetesen, az egyházra alkalmazott metaforák, allegóriák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre, melynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi szempöngből lehetett értelmezni.²⁸ Ezt a politikai teológiának nevezett folyamatot plasztikusan megvilágíthatjuk Ernst Kantorowicz segítségével, a már említett bibliai allegória adaptációja kapcsán, azaz, hogy Krisztus az egyház férje, az egyház pedig az ő felesége.

Ahogy a 12. században axióma lett a kánonjogászok jóvoltából, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban él egyházmegyéjével (minthogy Krisztust a püspökök, az apostolok utódai képviselik), és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, úgy ez az elv 1200 táján már elér-

24 Muir, 1997. 255.

25 Kivelson, 1996. 16.

26 Sashalmi, 2015a. 116.

27 Oakley, 2015. 289–290.

28 Uo. 291.

te a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el a tisztségéhez (*officium*) tapadó jogokat, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle független létezéssel bírtak, ugyanis a politikai közösség (*Respublica*) kormányzására rendeltettek:²⁹ ez volt a koronaeszme alapvető lényege. A jogtudomány eredményeinek alkalmazása a világi szférára idővel tehát azt eredményezte, hogy az a választóvonal, amely a világi és a szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.³⁰

Minthogy ez a folyamat az orosz területeken hiányzott mind a Kijevi Rusz idején, mind a későbbiekben, így a kérdéses bibliai kép alkalmazása a nyugati és később az orosz ortodox egyház által, teljesen különböző eredménnyel járt. Az előbbi esetben kialakult a politikai közösségnek (*Respublica*), királyságnak (*regnum*) mint saját jogán létező jogi személynek a fogalma, amely elkülönült és független, sőt halhatatlan létezéssel bírt a mindenkori, a testi valóságában létező uralkodótól.³¹ A független jogi személyként (*persona ficta*), de egyben az emberi test analógiájára politikai testként, továbbá a király feleségeként elképzelt királyság koncepciója nemcsak arra volt alkalmas, hogy a király vagy a dinasztíája részéről jelentkező tulajdonosi szemléletet és igényeket ellensúlyozza, hanem arra is, hogy önálló lojalitást, sőt patriotizmust generáljon (a korona iránti hűséget).³² Ezen túlmenően pedig még azt is eredményezte, ami e téma szempontjából döntő, nevezetesen, hogy a királyságot vizuálisan is ábrázolják. Azt pedig, hogy ez nőalak formájában történjen, az is erősítette, hogy a *Respublica* mellett magának a jogi személynek a latin megfelelője (*persona ficta*) is nőnemű.³³

Merőben más volt helyzet az orosz területek esetében. A hatalomfelfogás itt a 17. század elejéig végletesen perszonális jellegű volt: ez a „hatalomnak az uralkodó személyével való azonosítását” jelentette, nem pedig valamiféle elvont, személytelen entitással,³⁴ amely Nyugaton először olyan jogi elvonatkoztatásokban jelentkezett, mint a királyság (*regnum*)/politikai közösség (*Respublica*), a koronaeszme (*corona*), végül pedig maga az állam (*state/état*). A moszkvai hatalomfelfogás ugyanis nélkülözötte nemcsak a jogi, filozófiai fejtegetéseket, hanem a 17. század vége előtt magukat az ilyen fogalmakat is: az ideológiát a „vallási hipertrófia” jellemezte.³⁵

A cári hatalom csakis az Istenről való gondolkodás paradigmájában, annak részeként volt értelmezhető, „mint az isteni gondviselés eszköze, amely az egyház felkentje révén működik”.³⁶ A szakrális és a világi szféra közti világos elha-

29 Kantorowicz, 1957. 216–217.

30 Oakley, 2015. 287–288.

31 I. Erzsébet korában (1558–1603) Angliában ezt fejezte ki a „király két testéről” szóló elképzelés. Kantorowicz alapján erre magyarul lásd: Sashalmi, 2015a. 19–20.

32 Erre legújabbban részletesen lásd: Delogu, 2014. A szerző a késő középkori francia királyság példáján mutatja be kiválóan, hogy a különböző női allegóriák miként funkcionáltak jogi, politikai célok alátámasztásaként egy konkrét történelmi kontextusban.

33 Maissen, 2013. 92.

34 Dixon, 1999. 194.

35 Rowland, 2007. 269.

36 Зызыкин, 1924. 67.

tárolás, azaz a hatalomfelfogás teológiától való leválasztásának hiánya – ami egyfelől a jogi kultúra és beállítódás hiányát, másfelől nemcsak a római jog hiányát és a kánonjog tudományos művelésének, de a hazai, azaz az orosz szokásjog művelésének hiányát is jelentette –, továbbá a skolasztikus filozófia ismeretlen volta magyarázzák, hogy miért nem volt megfelelő fogalom- és szókészletük a cári hatalom 16–17. századi egyházi ideológusainak arra, hogy a cár és a cárság viszonyát jogi, filozófiai absztrakciókban taglalják. A források szókészlete „*dominánsan biblikus eredetű*” volt, főként az Ószövetségből vett példákkal,³⁷ Pál apostolnak a hatalomra vonatkozó újszövetségi sorai mellett. Nagyjából 1700 előtt a hatalom igazolásaként elegendő volt az, ha lakonikus tömörséggel mindössze Istenre, az elődökre hivatkoztak az uralkodói hatalom kapcsán, esetleg kiegészítve azzal, hogy az antikvitáshoz nyúltak vissza.³⁸

Simon Dixon szerint, ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.³⁹ Mindez kiegészülve a széles értelemben vett kulturális kontextus különbözőségével, amelyről korábban említést tettem, azzal a következménnyel járt, hogy Oroszország allegorikus vizuális megjelenítése olyan formában, mint ami a középkori kortárs Nyugatot jellemezte, hiányzott.⁴⁰

A politikai teológia azonban Nyugaton nem ért véget a középkorral, hanem sokkal inkább egy új fázisba lépett a kora újkorban, amint azt Thomas Maissen kiválóan bemutatta: a *bodini szuverenitásfogalom* megjelenésével a *szuverenitás* és az *állam/natio* nőalakban való vizuális megjelenítése, akár Minerva alakjában, akár a katolikus kereszténység egyes képi ábrázolásainak világi célra történő kisajátítása folytán egyre fontosabb lett.⁴¹ A középkori politikai teológia, amint korábban láthattuk, azzal az eredménnyel járt, hogy a politikai közösség mint különálló entitás jogi személyiséget nyert. A kora újkori politikai teológia ugyanakkor nagy hatást gyakorolt „a politika képi nyelvezetére” azzal, hogy női alakban vizualizálta az állam és szuverenitás modern fogalmát,⁴² aminek sikerében alapvető szerepet játszott a „nyomtatás forradalma”. Ezt a következő korabeli példával szemléltethetjük.

A spanyol monarchiától 1581-ben elszakadt és függetlenségét kinyilvánító Egyesült Tartományokat („Hollandiát”) az 1570-es évektől egy zárt kertben ülő – a területre jellemző polgári ruhát viselő – szűzként ábrázolták: a szuverén politikai közösség nőalakban való ilyen megjelenítése pedig egy vallási képi ábrázolás adaptációja volt. Nevezetesen: az államnak mint zárt kertben (*hortus conclusus*)

37 Dixon, 1999. 190.

38 Ševčenko, 1978. 11.

39 Dixon, 1999. 190.

40 Azok a metszetek és ikonok állnak legközelebb Oroszország allegorikus, női alakban való vizuális megjelenítéséhez, amelyek az Istenszülot az orosz címerbe illesztve, a kétfejű sas mellén ábrázolják. Ez az ikonográfia azonban csak a barokk jelképek hatására jelent meg Ukrajna területén az 1660-as évektől, először a metszeten, majd később az ikonokon is. Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 60–69., 116–126.

41 Maissen, 2013. 76–93.

42 Uo. 90.

ülő szűznek a megjelenítése annak a vallási képnek a direkt átvitele volt a politikai szférára, amelynek alapjául a zárt kertben ülő Szűz Mária ikonográfiája szolgált.⁴³ Ez az ikonográfia (amit korabeli megnevezéssel „*holland szűzként*” említenek a metszetek) a 17. században is folytatódott, ugyanis az Egyesült Tartományok függetlenségét csak 1648-ban ismerte el Spanyolország. A *hortus conclusus* témájú ikon – amely Máriát egy zárt kertben ülve ábrázolja – azonban úgy tűnik, hogy a 17. század utolsó évtizedeit megelőzően ismeretlen volt Oroszországban,⁴⁴ mivel nem volt bibliai és liturgiai alapja, és csak nyugati, barokk hatásra jelent meg. Bár-hogy áll is a dolog ennek az ikontípusnak az oroszországi megjelenésével, Yelena Kashina szerint már a 16. században van erre példa, az tény marad, hogy ezt az ikonográfiát nem használták tisztán világi-politikai célra a politikai közösség megjelenítéseként. Úgy vélem, hogy ez a példa jól illusztrálja azt a korábbiakban említett különbséget, amely az ikonikus és az allegorikus ábrázolásmód közt létezik.

A cár és a cárság közti házasság kérdése a Moszkvai Oroszországban

Tekintsük át ezután, hogy miként funkcionált a *Krisztus-férj* – *Egyház-feleség* elképzelés az orosz ortodox egyház értelmezésében. Sander Brouwer röviden érintette ugyan ezt a problémát a nyugati és az orosz kultúrkör viszonylatában, és Jakab, valamint Bacon kijelentéseit is idézte,⁴⁵ de egy rövid kommentárnál bővebben nem foglalkozott a kérdéssel, s nem tárgyalta azokat az alapvető különbségeket sem, amelyeket én a széles értelemben vett kulturális kontextusnak hívtam, beleértve a moszkvai ideológia sajátosságait is. Brouwer, Kantorowiczot idézve, a következőket írta: „Míg Nyugat-Európában a királynak mint az ország férjének a képe erős fiskális-jogi háttérrel rendelkezett, egy ilyen háttér, úgy tűnik, hiányzott Oroszországban. Ott az egyházra alkalmazott kép átvitele a világi szférára valószínűleg többet köszönhet annak a folyamatnak, amit a cár személye szakralizációjának nevezhetünk.”⁴⁶

Brouwer első mondatát feltételesről kijelentő módra kell változtatnunk, hasonlóan a cár személyének szakralizációjára vonatkozó megállapításához, de a második mondat általam kiemelt része félrevezető. Nem helyénvaló ugyanis „átvitelről” (*transfer*) és „szekuláris szféráról” beszélni, amint azt a korábbiakban leírtak egyértelművé teszik, minthogy a szakrális és a világi szféra elválasztása nem történt meg. Ebből viszont az is következik, hogy itt nem beszélhetünk politikai teológiáról sem, azaz teológiai fogalmak világi, politikai célra történő kölcsönzéséről/kisajátítá-

43 Uo. 131–137. A *Poly-Olbion* címlapján megjelenő Britannia mint „szűz királynő” szintén ezen ikonográfia anglikán adaptációjának tekinthető: „Akkorra Britannia már Szűz Mária elfogadható protestáns verziójává vált.” Idézi: Maissen, 2013. 126., 193. lj.

44 Tradigo, 2006. 195.

45 Brouwer, 2003. 56–58.

46 Uo. 58. (Kiemelés tőlem: S. E.)

sáról. Sokkal inkább megfelel a valóságnak, ha úgy fogalmazunk, hogy a Moszkvai Oroszországban a már ismertetett bibliai képet egyszerűen alkalmazták a cár személyének és a cárságnak a viszonyára. Ez nem is lehetett másként: mivel a cár által uralt közösséget *vallási közösségként* fogták fel, így nem létezett sem átvitel, sem szekuláris szféra.

A *cár* és a *cárság* közti, illetve a *király* és a *királyság* közti házasság értelmezésének különbözőségét kiválóan megvilágítja a francia királyság példáján Claudio Ingerflom: „A francia király felesége vagy a »királyság«, vagy majdnem az összes jogász számára, a *Respublica*: ez a házasság azonban világi, morális, szent és politikai: ez a szövetség nem engedi meg a vallási szféra keveredését a jogival.”⁴⁷ A kora újkori nyugati gondolkodásban a két szféra elválasztását jól mutatja a 17. század elején a jezsuita Francesco Suarez, aki kijelentette: „a világi hatalom mindössze arra rendeltetett, hogy a politikai életet uralja”.⁴⁸ A király tehát mint a királyság igazgatósára rendelt személy (*administrator*) és egyúttal „az állam politikai férje, különáll a *Respublicától*”, így „nem tehet vele azt, amit akar”.⁴⁹

A moszkvai hatalomfelfogás 1547 után erősen „*krisztocentrikussá*” vált, amikor IV. Iván hivatalosan is felvette a cári címet cárrá történő koronázásakor: a cár titulus ugyanis magát az isteni kiválasztottságot jelentette az oroszok számára, és ezáltal szoros asszociációt keltett Krisztus és a cár közt.⁵⁰ A „*krisztocentrikus*” uralkodókép egyik legjobb bizonyítéka a Moszkvai Oroszország legfontosabb 16–17. századi vallási ceremóniája, az évenként ismétlődő virágvasárnapi rituálé, melynek üzenete az volt, hogy a cár, Krisztus küldetését utánozva, a megváltás felé vezetői népét.⁵¹

Abban, hogy Krisztusnak az egyházzal való házasságáról szóló bibliai metaforát a cár és a cárság viszonyára alkalmazták, döntő szerepet kell tulajdonítani egyrészt a cári titulus felvételének (a cár-Krisztus asszociáció miatt), illetve magának a koronázás tényének. A cárrá való koronázás rituáléjának az orosz megfelelője ugyanis így hangzik: *vencsanyije na carsztvo*, amit úgy lehet szó szerint lefordítani, hogy a cár „*esküvője a cársággal*”, minthogy a *vencsanyije* elsődleges jelentése esküvő. Az esküvő (*vencsanyije*) és a koronázás (*vencsanyije*) közös megnevezésének oka pedig az az analógia, hogy az orosz ortodox egyházban a házasságkötés alkalmával a pap egy koronát (*venok*, *venyec*) helyez a vőlegény és a menyasszony fejére, és e tárgy nevéből származik magának a házasságkötésnek (*vencsanyije*) is a megnevezése.⁵² Hasonlóan az esküvőhöz, a cár beavatása során, még a felkenés előtt, a *carszkij venyecnek*, azaz cári koronának nevezett tárgyat, az úgynevezett *Monomah-sapkát* helyezték a cár fejére: ez először 1547-ben történt meg, majd a Monomah-sapkával való megkoronázás gyakorlattá vált, egészen a 17. század vé-

47 Ingerflom, 2013. 9.

48 Idézi: Skinner, 1978. 175.

49 Ingerflom, 2013. 9.

50 Успенский, 1994. 76–77.

51 Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 33–35.

52 Biliarsky, 2015. 14., 17.

géig, amit a 18. században aztán egy európai típusú koronával helyettesítettek (először 1724-ben Péter második feleségének, Katalinnak a koronázásakor).

Összefoglalva a következtetéseket: Kijelenthető, hogy nem hosszas jogi-filozófiai fejtegetések, azaz nem a politikai teológia eredményeként, hanem egy elnyúló, a 16–17. század fordulóján jelentkező dinasztikus krízis, azaz konkrét politikai események következménye folytán történt meg Oroszországban, hogy az irodalmi művekben markánsan megjelent a cárságnak mint a cár feleségének olyan értelmezése, amely szerint a *cárság önálló, a cártól független létezéssel bír*. A Rurik-dinasztia kihalása (1598) vezetett ahhoz a dinasztikus (és társadalmi) válsághoz, amely „zavaros időszak” (1598–1613) néven lett ismert, és amelynek során nemcsak álcárok léptek fel, hanem egy hosszabb interregnumot (1610–1613) is átélt Oroszország. Ezek pedig megmutatták, hogy a menyasszonyként vagy éppen özvegyként megszemélyesített cárság (*carsztvo*), az „oros föld” (*russzkaja zemlja*), az (akkor még nem állam, hanem) ország jelentésben szereplő „*goszudarsztvo*” az uralkodó, azaz a cár nélkül is tud létezni. Véleményem szerint kulcsfontosságú, hogy ez az időszak egybeesett a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* terminus elterjedésével, amit a leggyakrabban használtak az országnak mint a cártól független létezőnek a megjelölésére – mindazonáltal anélkül, hogy ez bármiféle jogi, korporatív jelentéssel bírt volna.⁵³

Lássunk néhány példát az imént leírtakra. 1612-ben egy rövid irodalmi mű, amely a Moszkvai Oroszország siralmas helyzetéről írt (és címében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* szerepelt), így nyilatkozott annak korábbi állapotáról, amikor az ország még virágzott: „*Ezt a ragyogó és csodálatos országot nagy cárok uralták (goszudarsztvom vlagyeli), és annak hercegei büszkék voltak rá, és bátran mondhatjuk, hogy tökéletes felépítésével minden téren kiemelkedett, és fényében és dicsőségében mindenkit felülmúlt, mint egy olyan menyasszony, aki készen áll a vőlegénnyel való nagyszerű házasságra.*”⁵⁴ Mivel ez az írás igen népszerű lett, így a *vencsanyije* kettős jelentésén túl is hozzájárulhatott a cár és a cárság közti házasságról szóló elképzelés elterjedéséhez a műveltebb körökben.

Igen figyelemre méltó, hogy a cár és a cárság házasságának témája két évszázaddal később megjelent Glinka Ivan Szuszanyin című operájában. Abban a jelenetben, ahol Ivan Szuszanyin lánya és kedvese meg szeretnének esküdni, de apja arra inti őket, hogy „nem lehet esküvő, amíg nincs cár”.⁵⁵ Ivan Szuszanyin így szól az operában: „Mihelyst az Isten cárt ad nekünk, akkor rögvest boldog esküvővel (*szvagyboj*), világgraszoló ünnepléssel fogunk mi örvendezni a *Rusznak*.”⁵⁶ Ez pedig egyértelműen bizonyítja a régi elképzelés erősségét, és egyúttal új erőt is adott annak. Ugyanis az opera, melynek címét minden bizonnyal I. Miklós cár (1825–1855)

53 Sashalmi, 2004. 913.

54 *Памятники литературы*, 1988. 132. Ezt és a következő két példát röviden említi Brouwer is, anélkül azonban, hogy részletesen elemezte volna azokat. Brouwer, 2003. 56–57. A példákat az eredeti forrásokból, és nagyobb terjedelemben idézem.

55 Wortman, 2013. 161.

56 <http://www.operalib.eu/zpdf/vitazar.pdf>_12. (a letöltés ideje: 2017. március 9.).

nyomására *Egy élet a cárért* (*Zsizny za carja*) elnevezésre változtatták meg,⁵⁷ a hivatalos ünnepélyek, például éppen a koronázások állandó eleme lett.

Egy másik, ugyancsak a „zavaros időszakról” szóló, ámde sokkal hosszabb, Ivan Tyimofejev által írt narratív irodalmi műben, amely 1617 körül keletkezhetett, az 1610–1613 közti interregnum leírásának címszava ez: „Moszkóvia ország özvegyeségéről” („*O vdovsztve Moszkovszkogo goszudarsztva*”). Ezen állapot leírását pedig a következőképpen kezdi a szerző: „Egészen addig, amíg Isten által való felemelése folytán Mihail Fjodorovicsot újonnan cárrá nem választották (...) a mi földünk (*zemlja*) olyan volt, mint egy özvegy (*vdova*) (...) akit bizony elhagyott az ő férje (*po muzsu osztajema*).”⁵⁸

A Moszkovszkoje goszudarsztvo női, nevezetesen özvegyként való megszemélyesítése Tyimofejevnél azért is figyelemre méltó, mivel ellentétben a *zemljával*, itt nem releváns a nyelvtani nem szempontja, minthogy a *goszudarsztvo* semleges nemű, a *zemlja* viszont nőnemű az oroszban. Úgy vélem, nem pusztán véletlen az sem, hogy a „zavaros időszak” krízise után találkozhatunk első ízben az Orosz Császárság különállásának női alakban való legegységesebb rituális megjelenítésével is. Mihail Romanov (1613–1645) egyik házassága idején (1624 vagy 1626) ugyanis a cár menyasszonya egy olyan fejdísz (*kika*) viselt, amelyen a legfontosabb orosz városok neve szerepelt.⁵⁹ Ez pedig úgy értelmezhető, hogy a valódi menyasszony szó szerint megtestesítette, vizuálisan megszemélyesítette Oroszországot, mint a cár menyasszonyát.

A péteri fordulat

Az iménti példák után nyilvánvalóan nem hat meglepetésként, hogy 1704-ben Jozsif Turobojszkij egy Pétert dicsőítő műben ezt írta: „*Minden cár vőlegény (zsenyih) az ő cárságában.*”⁶⁰ Sokatmondó azonban az a kontextus is, amelyben ez a sor szerepel. Turobojszkij írása ugyanis egy olyan diadalkapunak a szimbólumait magyarázza el – ezt a mű elején a szerző kifejezetten meg is említi –, amelyet Péternek állítottak Moszkvában, annak a győzelemnek a megünneplésére, hogy a cár meghódította Ingriát. A Péter idején készített diadalkapuk ugyanakkor előszeretettel alkalmazták az antik mitológiát a dicsőítés eszközeként,⁶¹ és ez jelen esetben is alapvető volt. Ami az imént idézett sor, nevezetesen a házasságra utaló metafora közvetlen szöveggörnyezetét illeti, itt a szerző a diadalkapunak azt a jelenetét magyarázza meg, amely Andromédának Perszeusz által való kiszabadítását ábrázolta. Ennek kapcsán pedig a következő megállapítást teszi Turobojszkij: „*Ez [mármint Perszeusz] ő cári felségét jelképezi, minthogy ő Ingriát, mintegy menyasszonyt*

57 Wortman, 2013. 160.

58 *Временник*, 1907. 198.

59 Brouwer, 2003. 56.

60 *Панегирическая литература*, 1979. 179.

61 Erre lásd: Sashalmi, 2013. 126–128.

(nyevesztu), kiszabadította az igazágtalan svéd rabságból.⁶² Majd Ingria felszabadításáról úgy nyilatkozik, hogy ez egy „új házasság (brak)”, melyben Ingermanland (Izserszkaja zemlja) nem más, mint „a cár gyönyörű menyasszonya (nyeveszta)”.⁶³

Az a gondolat tehát, hogy létezik egy olyan entitás, amely független az uralkodótól, csak embrionális formában ragadható meg az 1700 előtti Oroszországban (a 17. század elején), a nyugati értelemben vett politikai gondolkodás hiánya miatt. A terminusok, amelyek erre utaltak, a *zemlja*, a 17. század folyamán pedig egyre inkább a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* voltak, Péter idején pedig egyszerűen, mindenféle jelző nélkül maga a *goszudarsztvo*, amely végül is az állam jelentést vette fel a későbbi orosz nyelvben. Mindazonáltal a *goszudarsztvo* nemcsak a 18. században, hanem még a 19. században is szorosán kötődött az uralkodó személyéhez. Mégis, Pétertől kezdve annak a markáns hangsúlyozása (legalábbis a retorika szintjén), hogy az alattvalói lojalitásnak létezik egy önálló, az uralkodó személyétől megkülönböztetett, sőt felette álló tárgya, amit a *goszudarsztvo*, illetve az *otyecsesztvo* (haza) újdonsült fogalma fejezett ki, alapvető volt abban a tekintetben, hogy ez az entitás képi formában, allegorikus megszemélyesítésként is megjeleníthető legyen.

Érdeemes rámutatni, megint csak Claudio Ingerflom segítségével, hogy a *goszudarsztvo* és a *cár* (illetve a *cárság*) közti házasság rejtett összekapcsolódása megtalálható Feofan Prokopovicsnál, Péter legfőbb ideológusánál, abban a valószínűleg fiktív beszédben, amelyet Prokopovics szerint állítólagosan Péter intézett katonáihoz a sorsdöntő, 1709-es poltavai ütközet előtt. A *cár*, aki a katonák eltökéltségét akarta fokozni, ezek szerint úgy szólt volna hozzájuk, hogy a katonák „ne Péterért, hanem a kezére adott/rábízott államért” („nye za Petra, no goszudarsztvo Petru vrucsennoje”) harcoljanak.⁶⁴ A szóhasználatban a „*goszudarsztvo vrucsennoje*” érdemel figyelmet, ami korábról is ismert, némiképp módosult formában. 1689-ben ugyanis a következő állt abban a levélben, amelyet Péter a féltestvérének, V. Ivánnak küldött abból a célból, hogy mozdítsák el a régensi pozícióból testvérüket, Szofját:⁶⁵ „az Isten által a mi két személyünkre bízott/személyünk kezére adott *cárságot* mi magunk kormányozzuk” („nasim oboim oszobam Bogom vrucsennoje nam carsztvije pravity szamim”).⁶⁶

A közölt magyar fordítások csak részlegesen tudják visszaadni az orosz *vrucsennoje* jelentését: ez ugyanis nemcsak a *rábízott* értelemmel bír, hanem olyan jelentéssel is, hogy *férjhez adott*.⁶⁷ Ezáltal pedig a mondat konnotációja az, hogy „Isten a *cárságot* a *cár(ok)*nak adta mint a *cár menyasszonyát*”.⁶⁸ Ezen interpretáció kapcsán pedig Ingerflom felhívja a figyelmet a *cár* hatalmát a misztikus házasság elvével legitimáló, jól ismert metaforára.⁶⁹ Ingerflom konklúziója az orosz államfo-

62 Панегирическая литература, 1979. 179.

63 Uo. 179.

64 Ingerflom, 2013. 8. (Kiemelés tőlem: S. E.)

65 Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 82–84.

66 Ingerflom, 2013. 8. (Kiemelés tőlem: S. E.)

67 Uo. 9. A *vrucity* ige jelentése: rábíz, férjhez ad. Fontos, hogy a *ruka*, azaz a kéz szótó van benne! Ezért szerepel az általam adott fordításban az a verzió is, hogy „kezére adott”.

68 Ingerflom, 2013. 9.

69 Uo. 9.

galom Péter alatti felfogásának kérdésében így hangzik: „Jogi fogalmak és jogszabályok (mint alaptörvény és más klauzulák) rendszerének teljes hiánya folytán a cár hatalmának legitimálása céljából nem lehetett ilyenekhez visszanyúlni, ami azt jelenti, hogy a legitimálás egyedüli – vagy majdnem egyedüli – eszköze vallási volt, ami így meggátolta, hogy a politika teljesen autonóm szférája kialakuljon.”⁷⁰ Mint-hogy pedig a „*Bogom vrucsennoje carsztvije*” formula Péter alatt fontos állami dokumentumokban is előfordult, így Ingerflom szerint Péter az államához fűződő viszonyt „mindenekelőtt egy vallási kötelék keretében értelmezte”.⁷¹

Bármilyen volt is Péter felfogása a *goszudarsztvóhoz* fűződő viszonyáról, az a tény tagadhatatlan, hogy a fogalmi megkülönböztetés az *uralkodó* és a *goszudarsztvo* közt jelentősen előrehaladt Péter idején a nyugatosodás folytán. A politikai gondolkodás nyugatosodása mellett azonban egy másik tényező is alapvető volt Oroszország női alakban való megszemélyesítése szempontjából, amire Turobojszkij példája is egyértelműen rámutat: nevezetesen, az ikonográfia nyugatosodása Péter idején. Az úgynevezett „péteri ikonográfiai forradalom” alapvető eleme volt ugyanis a klasszikus pogány mitológia alakjainak felhasználása, ami korábban tiltott volt, valamint a római császári ikonográfiának, továbbá a barokk szimbolizmusban domináns *emblematika*, azaz a jelkép (*emblema*) műfajának alkalmazása.⁷²

Péter igen fontosnak tartotta az emblematicát, amit többek között bizonyít az is, hogy lefordíttatott oroszra egy ilyen művet, amely 1705-ben Amszterdamban *Szimbólumok és jelképek* címmel jelent meg, és ezt egy oroszországi kiadás is követte 1719-ben.⁷³ Ez a mű vált aztán a nyugati ikonográfia kézikönyvévé, és Oroszország női alakban történő vizuális megjelenítése kapcsán is fontos lett. A kézikönyv egyik ábrázolása ugyanis, amelynek témája Pygmalion és Galatea története, Péter személyes pecsétjének alapjául szolgált.⁷⁴

A szóban forgó pecsét, amely 1714-ben már biztosan használatban volt, ikonográfiai műfaját tekintve, tulajdonképpen egy jelmondatos kép. A pecsét a cárt térdelő pózban, koronával és vésővel kezében ábrázolja, aki egy kőtömbből egy női alakot farag ki.⁷⁵ A vele szemben lévő, majdnem kifaragott nőalak, szintén koronával a fején, jogart és országalmát tart a kezében: ez az alak pedig nem más, mint Oroszország,⁷⁶ amely itt az attribútumok és a mitológiai történet folytán királynéként jelenik meg. Az ábrázolt történet ugyanis Ovidius *Metamorphoses* című műve Pygmalion-történetének adaptációja, amely szerint a ciprusi király elefántcsontból kifarag egy tökéletes női szépséget, beleszeret, és kéri az isteneket, hogy feleségül

70 Uo. 10.

71 Uo. 9., 36. lj.

72 Amint azt korábban jeleztem, a barokk jelképek hatására jelentek meg azok a metszetek Ukrajna területén, amelyek a legközelebb kerültek Oroszország nőalakban való allegorikus képi ábrázolásához Péter uralkodását megelőzően.

73 Sashalmi, 2013. 128–130.

74 A pecsétet és a forrásául szolgáló képet lásd: Sashalmi, 2013. 162.; Sashalmi, 2015b. 638. Oleg Rjabov e pecsét kapcsán jegyzi meg, hogy „Oroszország nőalakban történő vizualizálásának kezdetei a péteri érára mennek vissza”. Рябов, 2008. Ő sem elemzi azonban e jelenség ideológiai és kulturális hátterét.

75 Collis, 2011. 370.

76 Uo. 370.

vehesse az elefántcsont szüzet – miután az istenek beleegyeznek, a mester csókkal életre leheli a szobrot.⁷⁷

Péter pecsétjén azonban a jelképkönyv említett ábrázolásának eredeti története kiegészül a cár istenileg szentesített missziójának eszméjével.⁷⁸ Ugyanis a nőalak feletti felhőben egy egyenlő oldalú, sugarakat kibocsátó háromszög látható, a háromszögben héberül Jahve nevével, míg a háromszög felett a pecsét peremén az *Adiuvente* ([Isten] Segítségével) felirat áll. Az alakok mellett jobbra pedig két oszlop látható (Salamon templomának két oszlopára utalva). A pecsét üzenete pedig a következő: a cár „mint alkotó”, isteni felhatalmazással, „tökéletes formára faragja ki országát”.⁷⁹ A Szentháromságot szimbolizáló háromszög, a belőle kijövő napsugarak – ezek nemcsak egyházi, hanem szabadkőműves szimbólumok is voltak – és a háromszög felett levő latin *Adiuvente* felirat, amely nyilvánvalóan Istenre vonatkozik, ennek az isteni misszióknak a megjelenítői.⁸⁰

A pecsét jelentőségét megerősíti Feofan Prokopovics azon szónoklata is, amit Nagy Péter halála után, Péter névnapja alkalmából mondott el 1725-ben.⁸¹ Ebben egy helyütt így dicsőíti az egykori cárt: „Egész Oroszország a te szobrod, amely a te mérhetetlen mestermunkáddal lett átformálva, és amit hitelesen ábrázol a te jelképed (v tvojej embleme) is.”⁸²

Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása Péter idején megjelent az emlékermeken és a metszeteken: a legkorábbi általam ismert ilyen ábrázolás (királynőként) az orosz flotta megteremtésének alkalmából készült 1696-os emlékermen látható. Az ilyen típusú metszetek közül pedig ki kell emelni azt, amely Péter második feleségének, Katalinnak az 1724-es, Péter általi koronázását örökíti meg.

Ha azt mondhatjuk, hogy Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása terén Péter uralkodása volt a fordulópont, akkor az utána következő korszak ennek széles körű elterjedésében játszott fő szerepet. Ez azonban nem egy szükségszerűen bekövetkező jelenség volt, hanem konkrét politikai okokban keresendő: nevezetesen abban a precedens nélküli tényben, hogy 1725–1796 közt Oroszország trónján főként nők ültek. A női uralom a legitimáció új képi eszközeit igényelte, ennek közvetítésében pedig alapvető szerepet játszottak a koronázási érmék vagy másként koronázási zsetonok.⁸³

Anna Ivanovna uralkodásától kezdve (1730) a női alakok dominánssá váltak a női uralkodók koronázási zsetonjain, részben az erények, részben pedig az isteni gondviselés allegorikus megszemélyesítéseiként. Ez pedig a női uralom megjelenésének a következménye volt, és azt a célt szolgálta, hogy az adott személyt legitimálja a trónon. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelent meg ezen a médiumon magának Oroszországnak a női alakban való allegorikus ábrázo-

77 Uo. 370.

78 Uo. 371–372.

79 Uo. 371–372.

80 Uo. 370–371.

81 Uo. 372.

82 Фефан Прокопович, 1961. 144. Idézi: Collis, 2011. 372.

83 A koronázási érméket lásd folyóiratunk 2015/4. számában: Sashalmi, 2015b.

2. kép.
Nagy Péter Minervával (metszet)

lása, ami nem választható el az előbbi jelenségtől. Azaz: a nőalakoknak mint az isteni kegyelem közvetítőinek, illetve Oroszország nőalakban való ábrázolásának hangsúlyos volta, ugyanazon jelenség két oldalát jelentik – a női uralom legitimálásának eszközei voltak.

Nézzünk két jellemző példát az imént elmondottak illusztrálásaként! Erzsébet (1741–1762) cárnő 1742-es koronázási zsetonjának jobb alsó részén egy fél térdre ereszkedett, tekintetét (a mennyből) az isteni gondviselés nőalakja által megkoronázott Erzsébetre függesztő, pajzsot tartó nőalak látható, a pajzsos pedig az Orosz Birodalom címere: a nőalak tehát egyértelműen Oroszország allegóriája. II. Katalin (1762–1796) egyik koronázási zsetonján (1762) Katalin orosz nevének (Jekatyerina Alekszejevna) kezdőbetűi (Je. A.) egy ovális pajzsban láthatók, melyeket virágkoszorú övez, a pajzsot pedig az Isteni Gondviselés nőalakja koronázza meg. A zsetonon szereplő felirat: „A Hit és a Haza megmentéséért” („Za Szpaszenyje Veri i Otyecsesztva”). A két, egymással szemben álló nőalak, a feliratnak megfelelően, a hit és a haza allegóriái: az előbbit a kezében tartott kereszt, míg az utóbbit a tőle jobbra levő, letett pajzsos levő orosz birodalmi címer azonosítja.

Bár a női uralom 1796-ban véget ért Oroszországban, Oroszország női alakban való allegorikus ábrázolása addigra teljesen bevett ikonográfiai elemmé vált. Az 1730-as években Anna cárnő uralkodása idején Jacopo Amiconi festette meg azt a portrét, amelyen Nagy Péter az Oroszországot megszemélyesítő Minerva mellett áll, aki hódolattal néz fel Péterre, és amely portrét aztán metszetek formájában népszerűsítették Oroszországban (2. kép). (A festmény maga a Téli Palota úgynevezett kis tróntermét díszíti 1833 óta.)

Oroszország Minerva típusú allegóriája látható I. Pál 1797-es koronázási zsetonján. Az ülő helyzetben lévő, antik ruházatot, sisakot viselő, profilból ábrázolt nőalak bal keze bőségszarut tart, jobb kezét pedig egy pajzson pihenteti, és a pajzson az Orosz Birodalom címere látható. A nőalakot, melynek ikonográfiájában inkább *Dea Romaé*, mint Minerváé dominál, valószínűleg Britannia egy kortárs ábrázolása inspirálta.

Végezetül nem érdektelen megjegyezni a cár és Oroszország közti házasság metaforájának kérdése kapcsán, hogy Nagy Péter második feleségének, Katalinnak császárnévá történő koronázása Péter által (1724), majd a női uralom dominánssá válása 1725 után hatással volt a koronázás ceremóniájának orosz megnevezésére. A korábbi *vencsanyije* helyett 1724-ben, 1730-ban és 1742-ben a *koronacija* szóval találkozhatunk, ami 1762 után *koronovanyije* lett. Okkal feltételezhetjük, hogy a *vencsanyije* helyettesítése a másik szóval nem pusztán a nyugati orientáció része volt (hasonlóan az új regáliákhoz, mint az új, császári típusú korona megjelenése), amint azt Richard Wortman véli.⁸⁴ Logikusnak tűnik, ugyanakkor nem mond ellent a Nyugathoz való hasonulás szándékának az a magyarázat, hogy a régi terminus, amely egyúttal *esküvő* jelentéssel is rendelkezett, már nem volt alkalmas a ceremónia megjelölésére. A cár és a cárság közti házasság konnotációját hordozó *vencsanyije* csak addig volt adekvát, amíg férfiak ültek Oroszország trónján. A női uralom következtében aztán az új terminus annyira meghonosodott, hogy a 18. század végétől, amikortól újra csak férfi uralkodók következtek, már nem tértek vissza a régi megnevezéshez.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Biliarsky

2015 Biliarsky, Ivan: Marriage and Power. In: *Studia Ceranea*, 5. (2015) 9–32.

Brouwer

2003 Brouwer, Sander: The Bridegroom Who Did Not Come. Social and Amorous Unproductivity from Pushkin to the Silver Age. In: *The Two Hundred Years of Pushkin*. Vol. I. Ed.: Reid, Robert. Amsterdam–New York, 2003. 49–65.

⁸⁴ Wortman, 1995. 70.

Collis

2011 Collis, Robert: *The Petrine Instauration: Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*. Leiden, 2011.

Cracraft

1998 Cracraft, James: *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. Chicago–London, 1998.

Delogu

2014 Delogu, Daisy: *Allegorical Bodies. Power and Gender in Late Medieval France*. Toronto, 2014.

Denny-Brown

2006 Denny-Brown, Andrea: Personifications Visualized as Women. In: *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*. Ed.: Schaus, Margaret. New York–London, 2006. 647–650.

Dixon

1999 Dixon, Simon: *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999.

Феофан Прокопович

1961 Феофан Прокопович: *Сочинения*. Ред.: Еремин, Игорь Петрович. Москва, 1961.

Gessert

2015 Gessert, Genevieve S.: A Giant Corrupt Body. The Gendering of Renaissance Roma. In: *Reception of Antiquity. Constructions of Gender in Medieval Art*. Eds.: Rose, Marice–Poe, Alison. Leiden–Boston, 2015. 98–130.

Hirschi

2011 Hirschi, Caspar: *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2011.

Ingerflom

2013 Ingerflom, Claudio: Loyalty to the State under Peter the Great? Return to the Sources and the Historicity of Concepts. In: *Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture*. Eds.: Bullock, Philip Ross–Byford, Andy–Ingerflom, Claudio. London, 2013. 3–19.

Kantorowicz

1957 Kantorowicz, Ernst H.: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957.

Kivelson

1996 Kivelson, Valerie: *Autocracy in the Provinces. The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford, 1996.

Lossky–Ouspensky

1999 Lossky, Vladimir–Ouspensky, Leonid: *The Meaning of Icons*. Crestwood, New York, 1999.

Maissen

2013 Maissen, Thomas: Die Bedeutung der christlichen Bildsprache für die Legitimation frühneuzeitlicher Staatlichkeit. In: *Zur historischen Semantik europäischer Legitimationsdiskurse*. Hrsg. v. Heit, Alexander–Pfleiderer, Georg. Baden-Baden, 2013. 75–192. (Religions-Politik, 1.)

Muir

1997 Muir, Eduard: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997.

Oakley

2015 Oakley, Francis: *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship and Consent (1300–1650)*. New Haven–London, 2015.

Olwig

2002 Olwig, Kenneth Robert: *Landscape, Nature, and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*. Madison–London, 2002.

Памятники литературы

1988 *Памятники литературы Древней Руси: XVII век*. Ред.: Л. Дмитриева. Москва, 1988.

Панегирическая литература

1979 *Панегирическая литература петровского времени*. Изд., подг.: Гребенюк, В. П. Москва, 1979. (Русская старопечатная литература: XVI – первая четверть XVIII в.)

Political Works

1918 *The Political Works of James I*. Ed.: McIlwain, Charles H.. Cambridge, Mass., 1918.

Ripa

1997 Ripa, Cesare: *Iconologia*. (Róma, 1603). Fordította Sajó Tamás. Bp., 1997.

Рябов

2008 Рябов, Олег Вячеславович: «Россия-Матушка»: История визуализации. In: *Границы. Альманах Центра этнических и национальных исследований Ивановского государственного университета*. Вып. 2. *Визуализация нации*. Иваново, 2008.

Rowland

2007 Rowland, Daniel: 'Muscovy.' In: *European Political Thought 1450–1700. Religion, Law, Philosophy*. Eds.: Lloyd, Howell A.–Burgess, Glenn–Hodson, Simon. New Haven–London, 2007. 267–299.

Sashalmi

2004 Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: *Századok*, 138. (2004) 4. sz. 893–919.

2013 Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, 2013.

2015a Sashalmi, Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, 2015.

2015b Sashalmi, Endre: A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban. I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin koronázási érméinek ikonográfiai vizsgálata. In: *Világtörténet*, 5. (37.) (2015) 4. sz. 625–644.

Ševčenko

1978 Ševčenko, Ihor: Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. In: *Harvard Ukrainian Studies*, 2. (1978) 1. sz. 5–25.

Skinner

1978 Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 2. *The Age of Reformation*. Cambridge, 1978.

Tradigo

2006 Tradigo, Alfredo: *Icons and Saints of the Eastern Orthodox Church*. Los Angeles, 2006.

Успенский

1994 Успенский, Борис Андреевич: *Избранные труды*. Том 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва, 1994.

Временник

1907 *Временник дьяка Ивана Тимофеева*. Санкт-Петербург, 1907.

Wortman

1995 Wortman, Richard, S.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, 1995.

2013 Wortman Richard S.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas II*. Princeton, 2013.

Зызыкин

1924 Зызыкин, Михаил Валерьянович: *Царская власть и Закон о престолонаследии в России*. София, 1924.

ENDRE SASHALMI

POLITICAL THEOLOGY AND THE EMERGENCE OF FEMALE PERSONIFICATIONS
OF RUSSIA IN VISUAL SOURCES FROM A EUROPEAN PERSPECTIVE

THE PETRINE PERIOD AS A WATERSHED

This article argues that the appearance of female personifications of Russia in visual sources began with Peter the Great, as a result of the westernization of Russian imagery. In Western Christendom in the Middle Ages and the Early Modern period this phenomenon was intrinsically rooted in the importance of allegorical representation which almost exclusively used the female body for this purpose. Besides this state of mind, antique models were also crucial, such as the Roman representation of provinces as females on coins, and especially the figure of Goddess Minerva served as the main source of inspiration for personifying the realm (the 'nation') during the Renaissance. As the Orthodox Church banned classical mythology, because it was considered pagan, and classical heritage was absent in Russia, the 'broad cultural context' of Western Christendom was very different from the 'iconic type' of imagery dominant in Muscovite Russian culture before Peter the Great. The other major factor hindering the appearance of female personifications of Russia was the lack of political theology, i.e. appropriation/borrowing of theological concepts for secular, political purpose. Under these circumstances the religious notion shared by both Western and Eastern Churches, i.e. that Christ is the bridegroom, and the Church is Christ's bride, produced a very different result in Muscovy. In the West it strengthened the distinctiveness of the kingdom with rights of its own, and contributed to the factors fostering female representation of the realm, whereas in Muscovy it served the sacralisation of the ruler's person.